

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Esztergom 1594. évi sikertelen ostroma

Az 1543. évi szultáni hadjárat során török kézre került Esztergom várát első ízben csak bő fél évszázad múlva, 1594-ben kísérelték meg visszafoglalni a császári-királyi csapatok, de nem jártak sikerrel. Talán a kudarc is magyarázza, miért oly kevesen foglalkoztak az 1594. évi ostrom történetével.¹ Ismert tény, hogy az ostrom során megsebesült, s az orvosi beavatkozás ellenére vagy éppen következtében életét veszítette a vitézlő nemes Balassi Bálint. Jeles reneszánsz költőnk születésének 400., illetve halálának 410. évfordulója talán felkelti az érdeklődést, s serkenti a kutatást a 15 éves háború, illetőleg az 1594-es hadműveletek, s az esztergomi ostrom iránt is. Jelen munkám célja, hogy kiadott és kiadatlan források alapján az eddigieknél részletesebb és pontosabb képet adjak az esztergomi ostrom előzményeiről és lefolyásáról.

Az Oszmán és Habsburg birodalmak között megkötött 1568. évi drinápolyi béke és meghosszabbításai mintegy negyedszázadra biztosították a relatív békét a három részre szakadt Magyarországon. Valójában a „kis háború” (Kleinkrieg) időszaka volt ez, amikor hivatalosan béke volt, s nagy hadjáratot a török nem indított, de a politikai és adóztatási határok bizonytalansága inga-tag egyensúlyt eredményezett. A két fél végvári katonasága állandó portyákat folytatott, foglyokat ejtett, kölcsönösen adóztatta a másik fél végvárai mögötti területen élő lakosságot. A kondominium kényes egyensúlya az 1580-as évek végére és az 1590-es évek elejére kezdett felborulni. Az Oszmán Birodalom más frontokon folytatott háborúi 1590-re zárultak le, így nagyobb figyelmet tudott fordítani európai tartományaira. Az 1588-as szikszói vereség kiváltotta konfliktus még megoldódott, 1590-ben újabb 8 évre meghosszabbították a békét. Az 1590-es évek elején a horvát-szlávon végvidéken alakult ki háborús gócpont. Az újonnan kinevezett Haszán boszniai pasa 1591-1593 között rendszeresen a szomszédos Habsburg-tartományokat támadta; várakat foglalt (pl. Bihács), foglyokat ejtett és fosztogatott seregével. A Habsburg-udvar válasza ezúttal is az évi „tisztesleges ajándék” (adó) visszatartása volt. Mindkét fél a másikat hibáztatta, s a békeszerződésre hivatkozott. A prágai udvar okkal hangoztatta azt, hogy Haszánt a béke vonatkozó cikkelye értelmében el kell mozdítani s halállal büntetni, az elfoglalt várakat pedig vissza kell adni. A Porta hasonlóképpen helytállóan követelte, hogy a szerződésben megállapított évi 30 ezer aranyat kitevő ajándékot el kell küldeni Isztambulba. A válság tovább mélyült 1593-ban, amikor Szinán nagyvezír került hata-

lomra. Szinán határozottan követelte az elmaradt 2 évi adó beküldését, valamint 2 fogoly bég elengedését. A nagyvezír háborúval fenyegetőzött, s erőteljes nyomást gyakorolt az isztambuli Habsburg-követségre. Rudolf császár hajlandónak mutatkozott az adó elküldésére, de továbbra is ragaszkodott Haszán megbüntetéséhez, s a várak visszaadásához, a két bég esetében viszont fogolycserét javasolt. A patthelyzetet az önféjű Haszán pasa oldotta meg újabb támadásával, amikor az ostromolt Sziszek vára felmentésére érkező Habsburg-haddal szemben csatát és életét vesztette (1593. június 22). Bár az isztambuli dívánon megoszlottak a vélemények; III. Murád szultán nagyvezíre tanácsát követve a háború mellett döntött, s fővezérré nevezte ki Szinánt. Ezzel a 15 éves vagy hosszú háború elkezdődött.²

A háború első évének eseményei azt mutatják, hogy sem a támadó oszmán, sem pedig a megtámadott Habsburg-fél nem készült fel még teljesen a nyílt háborúra. Szinán nagyvezír az 1593-as hadműveletekben csak a portai csapatokra, a ruméliai hadra és a magyarországi hódoltsági haderőre számíthatott. Mivel a háborút csak július elejére határozták el, a kései mozgósítás miatt csak október elejére ért a királyi Magyarország területére, s így Kászim napjáig, a hadműveletek lezárulásáig nagyon kevés ideje maradt. Ezért csak Veszprémet (október 3-7) és Palotát (október 9-11) tudta elfoglalni, Tata ostroma a téli szállásra vonulás miatt már a következő évre maradt. A nagyvezír távozása után a császári- királyi csapatok ellentámadásba lendültek két helyen is. Előbb Ferdinand Hardegg győri főkapitány vezetésével Székesfehérvárt próbálták meg bevenni november elején, de csak a külvárosok bevétele és feldúlása sikerült. A sereg elvonulásakor beleütközött Haszán budai pasa felmentő hadába, amelyet Székesfehérvár közelében, november 3-án legyőzött. A Felvidéken november közepétől sikeres akciót indított Christoph Teuffenbach kassai főkapitány főkapitánysága várainak katonaságával. E három hetes hadjárat során bevették Füleket, s megszerezték ostrom vagy feladás útján egy tucat kisebb felvidéki várat, s legyőztek egy török felmentő hadat is Romhánynál. Így 1593 mérlege voltaképpen felemás volt; Szlavóniában Sziszek, a Dunántúlon Veszprém és Palota elfoglalásával a török, míg a fő terjeszkedési irányból némileg kieső Felvidéken a Habsburg-haderő ért el sikert. Fontos kérdés volt, hogy 1594-ben melyik fél tudja korábbi eredményeit elmélyíteni, s áttörni a másik fél végvári rendszerén.³

Az 1594-es hadműveletek a hadszíntérhez közelebb levő Habsburg-fél kezdeményezéseivel indultak. A Németalföldre kormányzónak kinevezett Ernő főherceg helyett Mátyás főherceget bízta meg bátyja, Rudolf császár a magyar ügyek intézésével. Mátyás főherceg 1594 elején Győrben tartott ha-

ditanácsot német és magyar katonai vezetőkkel. Hardegg és mások az előző évben elesett Veszprém és Palota visszafoglalását javasolták azzal az indoklással, hogy közel vannak, s nem erős várak, őrségük is csekély, s megszerzésükkel Pápa és Győr biztonságát szolgálják. Pálffy Miklós ehelyett Nógrád ostromát javasolta a felvidéki várak és bányavárosok biztonsága érdekében, hogy bevétele után Nógrád a Buda elleni támadás gyülekezőhelye legyen.⁴ Az utóbbi javaslatot fogadták el, s hamarosan meg is indult a Nógrád elleni hadjárat. A vezérkar élén maga Mátyás főherceg állt fővezérként, főhadparancsnokként (Obrist Feldgeneral), helyettese (Obrist Feldgeneral Leutenant) Pálffy Miklós bányavidéki főkapitány, a főtábornester (Obrist Feldmarschall) Erazmus Praun komáromi főkapitány, a tüzérfőparancsnok vagy főhadszertárnok (Obrist Feldzeugmeister) Bernhardt Leo Gall, a főstrázsamester (Obrist Wachtmeister) Engelhardt Kurz, s a főélelmester (Obrist Proviantmeister) pedig Joó János lett.⁵ A hadjárat távolabbi, Nógrád elfoglalását követő terveit illetően vélhetően Prépostváry Bálint egri főkapitány Mátyás főhercegnek január végi levelében kifejtett tervét fogadhatták el. Eszerint „elseöben Eztergomath zallanak megh, hogy az wyzy ereöth es az hidath vennek ell teöleök, my is vgjan azkor Hatwant szallanak megh, Ha az vrIsten Eztergomoth es Hathwanth kezben adna, az egyk had Buda ala menne, az my hadwnk Pest ala menne, ketseg nélkül hyzeöm hogy az VrIsten, eö felsege kezben adna, Ha pedig Budath, Pesteth az Isten kezben adna, az teob apro varakbol azonnal mind ky futnanak, Az Buday hadnak menteön kellene mennj az Dwna melleth, Pest alol mynekwnk Zolnok ala kellene mennwnk, mywel hogy ott vagyon az hyd, Ha az Isten kezwnkben adna Zolnokoth, az hyd kezwnkben lewen, mynekwnk az Tyza Dwna keözöth kellene ala mennünk Szegedre, az Dwnan twl walo haddal mindenben egyet erthetnenk”. Prépostváry abban reménykedett, hogy „az teöreök chazar derek hada Zinan Passa melle az arpa eresnek eleötte el nem érkezhetyk”.⁶ A Prépostváry-féle terv bizonyos módosítással, de valóban érvényesült a hadjárat későbbi szakaszában. Az egri főkapitány lényegében csak a Mátyás főherceg vezette alsó-magyarországi, s a Teuffenbach főkapitány irányította felső-magyarországi csapatokkal számolt, s előbb Esztergom és Hatvan, majd pedig Buda és Pest ostromát tervezte, majd felvetette e csapatok dél felé való további támadását. A terv mindenképpen merész volt, s több tényezön múltott; először is a gyorsaságon, másrészt az elsőként megtámadott török várak (Esztergom, Hatvan) ellenállásán, harmadrészt pedig a török fősereg megérkezésének idejétől. E háromlépcsős, két oldalról való támadás terve mindenképpen nagyszabású elgondolás volt, de a valóságban aligha volt kivitelezhető. Mindenképpen számí-

tásba vehette e tervet a Habsburg-hadvezetés, sőt ki is egészítette ezt más támadási iránnyal is. Így összességében három főbb sereggel és támadási iránnyal számolhatunk: délnyugaton Miksa főherceg vezetésével Horvátországban indult el-lentámadás, északon Mátyás főherceg Nógrád elfoglalása után Esztergomot ostromolta, északkeleten pedig Teuffenbach Hatvant szállta meg. A több irányú, nagyjából egyidejű támadás ugyan megosztotta a magyarországi török erőket, de ezzel a Habsburg-hadvezetés voltaképpen saját erőit is szétforgácsolta.

A tényleges hadműveletek közül először Nógrád ostromára került sor. Szokatlanul korán, március 6-án kezdte meg az ostromot a Mátyás főherceg, illetve Pálffy Miklós vezette 20-21 ezer fős császári-királyi had. A gyenge várat Karaferi Mehmed nógrádi bég védte 800 főre tehető őrséggel. Lövetés és a külső vár felgyújtása után, március 10-én szabad elvonulás fejében kapitulált a nógrádi őrség. A vár feladásáért büntetésül később kivégezték Mehmed béget.⁷ A Dél-Dunántúlon is kisebb akció készítette elő a későbbi hadjáratot. Zrínyi György dunántúli főkapitány március 20-án kezdte meg támadását, melynek során előbb Berzencét, majd Csurgót és Segesdet, végül pedig Szöcsényt szállta meg. Babócsa ostroma elmaradt a folyók áradása miatt, majd Zrínyit a győri táborba rendelte Mátyás főherceg.⁸

A három irányba tervezett hadműveletek közül a leghamarabb Teuffenbach indította el támadását. Előbb Berényt (Jászberényt) szállta meg április vége felé, majd Hatvant vette ostrom alá. Még jóformán körül sem vette a várat, amikor megérkezett Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég és Szokolluzáde Haszán budai pasa felmentő hada. A kassai főkapitány Forgách Simont küldte a török sereg ellen, maga pedig folytatta a vár ostromát. A május 1-i turai csatában Forgách fényes győzelmet aratott.⁹ A hatvani ostrom ennek ellenére kudarcnak bizonyult, Teuffenbach nem tudta bevenni az Arszlán bég által védelt várat, s július elején a török fősereg közeledése miatt felhagyott a várívással. A hatvani hadműveletet időben a Habsburg-fősereg Esztergom elleni támadása követte, s a legkésőbbi hadjáratot Miksa főherceg vezette Horvátországban. Július vége felé Petrinját ostromolta eredményesen, majd augusztus elején Sziszeket, majd Hrasztovicát és Gorát is visszafoglalta. Az eredményesnek mondható hadművelet után Miksa elbocsátotta seregét. Ennek következményeként a boszniai pasa már szeptember végére visszavette az elfoglalt várak többségét.¹⁰ Két támadási irányban tehát a hadműveletek csak ideiglenes részsikereket hoztak, egészében véve azonban kudarcként értékelhetők.

A legfontosabb hadműveletet Esztergom ostroma jelentette. Esztergom fekvésénél fogva stratégiai jelentőségű vár volt, Buda „kulcsának” számított,

a dunai víziutat ellenőrizte. Szandzsák-központként a budai vilájeten belül az egyik legjelentősebb őrséggel rendelkező elsőrendű vár volt. A háború kitörése előtt, 1591-ben 1194 fős várőrséggel rendelkezett, szandzsákjában 1570 körüli adat szerint 102 szpáhi és 340 dzsebelüi tartózkodott.¹¹ Isza (Izsák) esztergomi bég számíthatott a támadásra, s segélycsapatokat is kapott. Szokolluzáde Haszán budai pasa ide rendelte a fehérvári Kara Ali béget gyalogos janicsárokkal és lovasokkal.¹² A védők számát Illésházy 3 vagy 4 ezerre becsülte.¹³ Esztergom erődrendszere három, falakkal és árkokkal körülvett részre tagozódott. Belső központi magját a Duna felett emelkedő várhegyen levő Vár jelentette, ehhez kapcsolódott a Duna és a Kis-Duna partján levő egykori érseki város, a Víziváros. Tőlük távolabb, délnyugati irányban 2-300 méterre volt a Kis-Duna partján az egykori királyi város, most Rácváros.¹⁴ Esztergom védelmét segítette a Víziváros északi részével átellenben a Duna túlsó oldalán levő kakati palánkvár, Párkány (Dzsigerdelen=Májlyukasztó). Az ostrom előtt éppen Kara Ali kezdeményezésére építették a vártól délkeletre levő Szent Tamás hegyen a Tepedelen (Fejlyukasztó) nevű erődöt.¹⁵ Tepedelen egy külső védműnek tekinthető, ahonnan támadhatták az ostromlókat. A két bég tehát alaposan felkészült a várható ostromra.

Mátyás főherceg Nógrád bevétele után április 1-re Győrbe rendelte el a csapatok gyülekezését.¹⁶ A csapatok végül is április 23 táján Komáromnál egyesültek, s innen indultak Esztergom ostromára. Nagy szervező munkát igényelt a csapatok élelmezésének, muníciójának biztosítása. A várostromhoz szükséges ágyúk, muníció biztosításában fontos része volt az újvári hadszertár ezredesének, Prinzenstein haditanácsosnak, aki a hajóhad parancsnoka is volt.¹⁷ Thurzó György szerint Mátyás főherceg egy szép gályán érkezett és még hat gályát vártak, továbbá hajók és sajkák is érkeztek.¹⁸ A gyülekező sereg, korabeli nevén Armada igen jelentős létszámú lehetett. A táborban és az ostromnál is jelenlévő Illésházy István 35 ezerre, Istvánffy Miklós 50 ezerre becsülte a keresztény had létszámát.¹⁹ Istvánffy a magyar kontingenst részletezés nélkül 15 ezer főre tette; 10 ezer fős német, ausztriai, brandenburgi és morva lovasságot említett, s tisztjeiket is felsorolta. Szerinte a kezdetben három ezredre tagolódó; Gall, Kurz, Schönberg vezette német gyalogság meghaladta a 16 ezer főt, majd Rotenau vezetésével újabb 4 ezer fős ezred csatlakozott. Beszámolt ezenkívül egy 13 kétsorevezős és 25 kisebb csónakból álló hajóhadról is.²⁰ Ennél pontosabb, kiadatlan forrással rendelkezünk; az esztergomi hadjáratra felfogadott és a hadjáratban résztvevők jegyzékével.²¹ Az adatokat összegezve 7800 lovas, 18550 gyalogos vett részt a hadjáratban, amihez járult még a császár által felfogadott 1600 német lovas, továbbá Zrínyi főkapi-

tányságának 7 ezer fős kontingense. Ez összesen 34950 főt tesz ki, ebből 16400 lovas, 18550 gyalogos volt.²² Így voltaképpen Illésházy 35 ezres adata tűnne helytállónak, de a jegyzék Pálffy Miklós főkapitányságának létszámadatát bevallottan nem ismeri, így gyaníthatóan magasabb, 40 ezer körüli létszámmal számolhatunk. Ez persze az egész ostrom során részt vett katonaságot jelenti; az ostrom elején, s főként végén sokkal kisebb létszámmal számolhatunk. A lovasságon belül Franz Lauenburg herceg 2200 lovasa jelentette a legnagyobb létszámú kontingenst. Augustus zu Braunschweig und Lunenburg, valamint Wenigandt Maltzen ezredes 1000-1000 lovassal rendelkezett, s ide sorolhatjuk Sebastian Schlick 1000 cseh lovasát is. Donato és Berkha egyaránt 600-600 lovassal szerepelt, s ide sorolhatjuk a 600 fős, 2 zászlóaljra tagolódó brandenburgi csapatot is. A magyar lovasságot Zrínyi György 800, Pálffy Miklós 400 huszárja, valamint Thurzó György 150 magyar lovasa képviselte. Tettauer és Praun Erasmus egyaránt 200-200 lovassal található a jegyzékben. Az előző évi, 1593-as hadjárathoz hasonlóan 125-125 lovassal vett részt ebben a hadműveletben Ulrich von Königspereg és Hans Jacob von Thurn gróf is. Összesen négyen rendelkeztek 100-100 lovassal; Kollonitsch, E. Khonigspereg, Gotthart von Starnperg, Carl Roscheln. A gyalogságon belül a legnagyobb létszámú ezredet 4800 fővel Kurz vezette. A jegyzékben három gyalogezred szerepelt 4-4 ezer fővel; a Gall, a Schönberg és a Zins ezredek. Egy 1000 fős alakulat volt, amelyet Kalkstains irányított. Egy 400 fős zászlóalj, Zrínyi 250 fős és Praun 100 fős csapata szerepel még a gyalogságnál. Az Esztergom ostromára vonuló sereg fővezére (Obrist Feldgeneral) Mátyás főherceg volt, aki főtábornemesterré (Obrist Feldmarschall) Ferdinand zu Hardegg grófot, a győri főkapitányt nevezte ki. A tüzérség irányítója (Obrist Feldzeugmeister) ezúttal is Bernhardt Leo Gall gyalogsági ezredes lett.²³

A Komáromból május első napjaiban elinduló keresztény sereg bizonyosan május 4-én ért Esztergom alá.²⁴ Thurzó György május 5-i levelében kijelentette, hogy „tegnap szállottuk meg”.²⁵ A keresztény had a vártól mintegy negyedmértöldnyire vert tábort.²⁶ Vélhetően ez a Rácvárostól nyugatra elterülő sík terület lehetett. A hajóhad a Duna partján táborozott le. Az elkövetkező napokban történt meg Esztergom körülzárása, s ezzel párhuzamosan megkezdődött az erődrendszer, pontosabban azon belül a vár lövetése is.²⁷ Thurzó György május 5-i levele szerint aznap vitték a nyolcvan öreg faltörő ágyút a sáncokba.²⁸ Már május 5-e is kölcsönös ágyúzással telt el; a törökök a várból, a Szent Tamás hegyi, Tepedelen erődből és a Dunán levő 3 gályájukból lőtték a keresztény állásokat. A tüzet viszonzta a Gall vezette császári tüzérség, elsősorban a várat lőtték.²⁹ A tábor kikémleni akaró török csapatból huszon-

kettőt levágtak, négyet pedig elfogtak.³⁰ Gall az ágyúkat éjjel közelebb hozatta, s egy török temető közelében készített sáncokba vitette. Az ágyúsáncokat magyar és német csapatok őrizték.³¹ A vártól keletre is sáncokat létesítettek, ide lövészeket helyeztek, hogy gátolják meg a három török gályát, hogy eleséget és utánpótlást juttassanak be Párkány felől a várba. A török hajók azonban a jobb partot elkerülve Párkány felől a Vízivárosba hajóztak, s rakományukat a parton letették.³² Május 6-án a várból kiűtött a török és a várhoz közeli sáncot támadta meg, a harcban mindkét fél részéről néhányan elesetek.³³ A vár több napos lövetése során május 7-én este felé a várban levő Szent Adalbert templom tornya is kigyulladt. A tűz és az itt tárolt lőpor felrobbanása nagy károkat okozott.³⁴ A vár erős lövetésére utalt Thurzó György is május 7-i és 8-i leveleiben, szerinte „az várat is mindenestül megégeténk”.³⁵ A lövetés és a lőpor robbanás eredményeképpen rohamra alkalmasnak ítélte, több lépésnyi széles rés keletkezett a vár falán. A rohamot másnapra halasztották. Május 7-én került sor – korabeli szóhasználatnál – az ostromra. Thurzó úgy összegezte a részen át intézett támadást, hogy „az mieinkben is egynehányan elhullanak és sokan meg is sebesedének, de az törökökben két annian vesztenek, de még is meg nem veheténk.”³⁶ Istvánffy szerint az ellenség kijavította a sáncot, s hosszas küzdés után a keresztény csapatok visszavonultak; Greis és 30 fő elesett, sokan megsebesültek.³⁷ Ortelius szerint 8-a délutánján indult a roham, amelyben a gyalogságot végül visszaverték, s 300-an estek el.³⁸ A kudarcból okulva folytatták a réslövetést, hogy az elkövetkezendő napokban majd komolyabb és eredményesebb rohamot intézhessenek a vár ellen. A források szerint két oldalról 18 ágyúval lőtték a várat.³⁹ Május 9-én váratlan fordulat következett be. Az amúgyis gyengén védhető rész, a királyi vagy nagy város, illetőleg Rácváros feladás következtében az ostromlók kezére került. A kezdeményezők a városban lakó rácok voltak, akik Pálffy Miklóssal megalkudtak. Eszerint, ha őket, valamint a városban lakó asszonyaik és gyermekeik életét megkímélik, hajlandók beengedni a császári- királyi csapatokat a városba. Ortelius szerint az alkut május 9-e reggelén a rácok kezdeményezték; 8 óra körül a táborba küldték megbízottaikat, akik megegyeztek az átadás időpontjáról és feltételeiről. Ennek megfelelően május 9-e éjszakáján, 10-e hajnalán a keresztény csapatok egy része megrohmozta a várat a szőlőhegy felől, míg másik oldalon a rácok a kis kapun át beengedték más részüket. A támadók a városban lakó törököket lekaszabolták, míg a rácok és családjuk életét megkímélték.⁴⁰ Kjátib Cselebi leírása szerint a Boszniából és Szemendréből érkező 2 ezer lovas követte el az árulást, akik „az ellenséggel értekeztek és Esztergom külváros kapuit, ahol állomásoztak, gyorsan kinyitották és az ellenség-

hez csatlakoztak.”⁴¹ Az elfoglalt városba őrségül 2 zászlóalj német gyalogos és 600 magyar katona került, s mellettük hagyták az átpártolt 300 rácot is.⁴² Ezzel az esztergomi erőrendszer leggyengébb, s eddig nem is támadott része váratlanul a császári-királyi sereg kezére került. Május 4 és május 10 között számíthatjuk az ostrom első szakaszát, amely Esztergom körülvételét, a vár ágyúzását és első megrohamozását vagy ostromát, valamint a Rácváros bevételét hozta.

Május 10-e után a keresztény hadvezetés, ha nem is rögtön, de megváltoztatta támadási irányát. Eddig a vár elfoglalására törekedtek, de ezt akadályozta a Szent Tamás hegyi erőd, Tepedelen; továbbá a várral egy erősséget képező Víziváros. Így előbb ezeket kellett elfoglalni. Ortelius szerint a mieink látták, hogy a várat nem lehet megszerezni a Víziváros elfoglalása előtt.⁴³ Az ostrom második szakaszában, május 11-től egészen az ostrom végéig elsősorban a Víziváros bevételéért folyt a harc; lövetés és rohamok követték egymást, illetve az őrség többször is kitört. E szakasz elején lövetni kezdték a Vízivárost, majd a támadásokat akadályozó Szent Tamás hegyi erődöt megtámadták, s bevették. Az akciót Thurzó alapján május 16-ra tehetjük.⁴⁴ Előbb egy dombról 4 ágyúval lőtték az erődöt, amelyen rohamra alkalmas rések keletkeztek. Ezután következett a roham, amely eredményre vezetett. A rohamban Radics és Erdős egykori veszprémi tisztek haladtak az élen, kitűzték a zászlót. A magyar csapatokat követték a Schönberg ezred csapatai. Tepedelen 200 főre becsült őrségét javarészt levágta a támadó magyar és német gyalogság.⁴⁵ Esztergom őrségének megfélemlítésére néhány török fejet is kitűztek az erődre.⁴⁶ Ortelius leírása szerint a Víziváros ellen az első rohamot május 16-án intézték. Ennek során a város előtt emelt sáncot megrohamozták, s 2 órás nehéz harc árán elfoglalták. A szívósan védekező törököket részint lelőtték, részint lekaszabolták.⁴⁷ A hegyi erőd elfoglalása után ide, s a városba is telepítettek ágyúkat. Az ágyúk átszállítása miatt két napig nem lőtték a Vízivárost és a várat. Ezalatt az ellenség a falak réseit betömte, s mögötte árkot ásott.⁴⁸ Az új sáncokból való lövetés következtében a Víziváros nyugati falán nagy rés keletkezett, 15 lépésre becsülték. Hardegg főtábornester rohamot rendelt el, amire május 19-én került sor. Thurzó György megfogalmazása is arra enged következtetni, hogy ez már a második próbálkozás lehetett: „tegnap ismét az második várasnak, holott az víz vár vagyon, mentünk vala ustromnak.”⁴⁹ A rohamban a Kurz ezred 800 német gyalogosa vett részt, továbbá magyar katonaság is. A törökök keményen védték a falakat, s golyózáppal fogadták a támadókat. A heves küzdelemben mindkét fél sok embert veszített, s sok volt a sebesült is.⁵⁰ Megsebesült az egyik német gyalogezred vezetője, Engelhard Kurz is, aki hamarosan belehalt sebesülésébe.⁵¹ Vélhetően a német tiszt eles-

tére utalt Kjátib Cselebi török történetíró, aki szerint a tiszt aranyláncot viselt, s az esztergomi bég nagy jutalmat ígért annak, aki leteríti. Végül egy „Budáról érkezett Oszmán nevű vitéz puskájával” célba vette „s mellébe egy golyót lőtt, ami által lováról őt leejtette.”⁵² Közismert, hogy Balassi Bálint is itt sebesült meg, mindkét combját átlőtték, s a német orvos kezelése eredményeképpen 11 nappal később, május 30-án elhalálozott.⁵³ Egyes források szerint a várvédelem egyik irányítója, a fehérvári Kara Ali bég is e roham során esett el.⁵⁴ A sikertelen rohamot újabb ágyúzás követte, Thurzó megfogalmazása szerint „az csütörtöki ustrom után az várat az fejedelem (ti. Mátyás főherceg – T. S. L.) igen megtörtette sok álgúyával”.⁵⁵ Május 22-én újabb roham indult a Víziváros ellen, immár a harmadik. Thurzó szerint már reggel „az magyar ment az ustromnak, azokban is elegen vesztenek, sokan sebesedtenek, de semmiképen az várast meg nem vehették;” éjjel pedig „mentek volt az németek ustromra az kisebbik esztergami várasnak, kit vízvárnak is hínak, holott szegínyekben sokan vesztenek, sokan sebesedtenek, de az várast meg nem vehették”.⁵⁶ Istvánffy e harmadnapon történt harmadik ostrommal kapcsolatban azt említette meg, hogy a Schönberg-ezred zászlótartója már a zászlót is kitűzte, de egy ágyúgolyó megsebesítette, s 1000 fő esett el a sikertelenül rohamozók közül. A sebesültek között említette Gall ezredest, a főhadszertárnokot.⁵⁷ Ortelius szerint a támadás során vitézül megmászták a falakat, majd a falak mögött ássott árkoknál heves ellenállásba ütköztek, s 1000-nél is többen estek el. Így is háromszor rohamoztak, míg végül visszaverték őket, s a Víziváros előtti elfoglalt sáncot is elhagyták.⁵⁸ Kjátib Cselebi leírása szerint az ellenség „éjszaka intézett támadást”, „hágcsókon felfelé jött s ekkor az elkeseredett lelkű katonaság éhes farkas módjára rohanta meg őket és az ellenségből sokat elpusztítottak”.⁵⁹ A május 22-i roham tehát újabb kudarcot, s jelentős embervesztést hozott. A védők vesztesége is jelentős lehetett, meghaladhatta a 300 főt.⁶⁰ Elesett a védelem másik irányítója, Isza esztergomi bég is.⁶¹ Ekkor Musztafazáde Ahmed bég lépett a helyébe, az ostrom hátralévő részében ő irányította a védelmet.⁶² Ahmed vélhetően az erősítéssel juthatott be a várba, amelyet Budáról küldtek. Ortelius tudósítása szerint május 25-én 2 bég érkezett a várba csapatokkal, köztük volt 500 janicsár is.⁶³ Istvánffy szerint a 22-i ostrom tizedik napján, azaz június 1-én érkezett Párkány felől hajókon az erősítés; 500 janicsár jött Anniván belgrádi parancsnokkal.⁶⁴ Kjátib Cselebi keltezés nélkül említette azt, hogy „Budától felfelé mintegy ezer katonára hajókra ült s a Dunán Esztergomba bevonult.”⁶⁵ A források szerint szinte naponta jött Budáról erősítés. Ez mindenképpen megnehezítette az ostrom sikeres folytatását. Az esztergomi várvívás második szakaszát kb. május 11-től

számíthatjuk május 22-ig bezáróan. Ekkor lövetések után három (V. 16, 19 és 22) sikertelen rohamot intéztek a Víziváros ellen, s bevették Tepedelen erődjét a Szent Tamás hegyen.

Az ostrom harmadik szakaszát május 23-tól számíthatjuk egészen az ostrom végéig. Június elejétől az esztergomi táborban a dunántúli és dunán-inneni megyék részére gyűlést is tartottak, amely intézkedett a nemesi felkelésről és az adóról.⁶⁶ Az ostrom e szakaszában kizárólag a Víziváros ostroma folyt lankadó erővel, a rohamok száma csökkent, a védők kitörése egyre gyakoribbá vált. A védők és az utánpótlás bejuttatása miatt egyre kevesebb volt az esélye a vár bevételének. Így az ostrom vége felé szinte tétlenül állomásozott az esztergomi vár alatt a császári-királyi sereg, amely sok embert veszített és sok sebesültje volt. Ráadásul a Buda közelében gyülekező hódoltsági török csapatok veszélyt jelentettek az ostromlókra, hiszen Esztergom felmentését tervezték. Kjátib Cselebi szerint május 26-án Apardi bég, 27-én a temesvári pasa, 29-én pedig a boszniai pasa érkezett meg Budára. Június első napjaiban éjszakai támadást terveztek az esztergomi keresztény tábor ellen, s az előőrsök csatáoztak is.⁶⁷ Hardegg június 4-i levelében megemlítette, hogy híreket kaptak arról, hogy a budai és a temesvári pasa, s a beglerbég támadásra készül. Maga is kiküldte katonáit, s azok négy foglyot ejtettek. Ezekről megtudták, hogy a temesvári pasa a Duna túlsó oldalán táborozik, míg a budai pasa és a beglerbég Budán. A fenyegető veszély hírére teljes hadrendben kivonult táborából a keresztény sereg, s elűtöttek 1-2 ágyút (karthaun), hogy az ellenséget a csatamezőre csalogassák, de az nem jelentkezett.⁶⁸ A turai kudarc után Haszán budai pasa és Szinánpasazáde Mehmed ruméliai beglerbég és a temesvári pasa nem mert ugyan támadni a túlerőben levő keresztény sereg ellen, de közeli táboraik mindenképpen veszélyt jelentettek az ostromlókra, s az erősítéseken túlmenően bátorítást adhattak a védőknek. A védők létszámának és önbizalmának növekedését jelzik a szaporodó számú és intenzitású kitörések a keresztény sereg sáncai ellen. Az ostrom után készült rövid összefoglaló jelentés négy helyen említett sáncot, ostromárkot. Az első, legnagyobb sánc a Duna mellett, a második a Szent Tamás-hegyen, a harmadik a városban (Rácváros), a negyedik pedig a Vízivárossal szemben fekvő szigeten volt.⁶⁹ Június 4-én a keresztény sereg említett táborból való kivonulását és távollétét használta ki az esztergomi őrség kitörésre, a sáncok elleni akcióra. Kjátib Cselebi túlzó tudósítása szerint ekkor „az esztergomi harcosok kimentek s éhes farkas gyanánt a táborba bemenvén, ezernél többet megöltek, néhány utálatos csapatot pedig üldözve a Dunába kergettek, többeket élve elfogtak, ágyúikat ... beszegezték és elrongálták s a puszkaporból amennyit csak elhoz-

hattak, elraktak, a többit pedig felrobbantották s azután a várba mentek.⁷⁰ Hardegg június 4-i levele tanúbizonysága szerint ekkor a szigeten levő, az előző éjszaka készített sáncot támadta meg 100 török, s az ott levő 800 vagy 900 német gyalogost kiűzték a sáncból, az ágyúkat pedig megrongálták.⁷¹ A június 4-i kitérés mindenképpen sikeres volt török részről. Az ostromlók részéről a válasz a Víziváros fokozott lövetése volt. Wollzogen június 7-i jelentése szerint az előző nap folyamán és éjjel, valamint aznap reggel is ágyúzták a Vízivárost a szigeti sáncból és a városból is. Azt remélték, hogy „isten segítségével egy-két napon belül rohamra alkalmas rést lőnek.”⁷² Ezt követően június 8-án a törökök újabb kitérést intéztek a várból, talán éppen az újabb rohamot akarták ezzel megelőzni. Ortelius és Istvánffy tudósítása szerint kb. 1000 gyalogossal indítottak nagyerejű támadást a Víziváros előtt, a Duna-parton levő új sánc ellen, amelyet a Schönberg-ezred fele, kb. 1800 gyalogos őrzött. A támadás kezdetben sikeres volt, a német gyalogosok nagy része megfutamodott, a törökök négy zászlót ki is tűztek. Már-már megszerezték az ágyúkat is, de a Schönberg-ezred zászlósa kevés emberével kitartott, magyar csapatok jöttek segítségére s megfutamították az ellenséget. Az összecsapás során Ortelius szerint 26, Istvánffy szerint 30 török esett el. Mindkét forrás beszámolt arról, hogy 5 foglyot ejtettek és 2 török zászlót is zsákmányoltak a keresztény csapatok.⁷³ Wollzogen részletesebb jelentése szerint a törökök vízen és szárazon egyszerre támadtak. A várból kitérő törökök számát kb. 700 főre tette, két bég vezette őket, 4 zászlóval jöttek. A támadás korán, 2 órakor indult. A szárazföldön a Duna melletti újonnan épített erődöt, sáncot támadók a Schönberg-ezred 4 zászlóaljába ütköztek. A támadók első támadása sikeres volt, négy zászlót ki is tűztek, de heves harc és ellenállás után végül visszaverték és futásba kergették őket. Wollzogen szerint 34 törököt vágtak le, 2 törököt elfogtak, a saját veszteséget pedig 9 főre és ugyanannyi sebesültra tette. Megemlítette, hogy a négy török zászlót zsákmányként a táborba vitték. A parton levő erődöt a víz felől is támadta a török, a török gályák és sajkák megközelítették, s lőtték. Mindkét részről heves tüzelés folyt, végül visszaűzték itt is az ellenséget.⁷⁴ Így a török kitérés voltaképpen sikertelen volt, de jelezte az ostromlók tehetetlenségét. Az ostromlók válasza kissé késett, jónéhány nappal később indítottak rohamot. Ezt Ortelius követve június 14-re, Thurzó levele alapján inkább június 12-13-ra tehetjük.⁷⁵ Ortelius tudósítása szerint korán, délelőtt 8 és 9 között indult a roham a Víziváros három különböző pontján. A keresztény csapatok 1600 fővel rohamoztak, s a roham másfél óráig tartott. A védők erős ellenállást tanúsítottak, s tüzeléssel nagy veszteséget okoztak a támadóknak.⁷⁶ Thurzó György úgy vélekedett, hogy „noha mi közölünk is vesztenek, de az

török közül hat hét anni veszett, de mégis az várást, sem az várat meg nem vehettük.”⁷⁷ Egy 14-i jelentés szerint 12-én döntöttek arról, hogy másnap három helyen rohamozzák meg a Vízivárost. A támadás 9 óra körül kezdődött meg. Ennek során a Vár és a Víziváros közötti részen a hevesen támadó magyar gyalogság 2 zászlóalja feljutott ugyan a falakra, de kevesen lévén végül is megfutamították őket. A középben támadó Gall ezred 3 zászlóalja szintén feljutott a Víziváros falaira, sőt megtámadta a falak mögötti árokban levő törököket. A harc két óráig tartott, végül az ellenség heves tüzelése miatt nagy veszteséggel kellett a támadóknak visszavonulniuk. A harcban 300 keresztény katona sebesült meg, de közülük kevesen haláloztak el. Az elesett tisztek között volt a lunenburgi ezred kapitánya és helyettese, valamint Gottspereg kapitány. Feltehetően a védők vesztesége sem lehetett kevesebb e roham során.⁷⁸ A kudarc mellett aznap éjszaka az időjárás is rosszra fordult, viharos szél és eső zúdult a keresztény táborra, sok sátrat megrongált.⁷⁹ Így az ostromot csak június 16-án tudták folytatni, ekkor a várat és a Vízivárost öt helyről is lőtték: a Szent Tamás hegyről, a Rácvárosból, két Vízivároshoz közeli sáncból és a szigetről.⁸⁰ Másnap, június 17-én éjszaka török kitörésre került sor. Ekkor 1000 török tört ki a várból, s támadt a vízpartnál levő hátsó sáncre, hogy kiűzze onnan a császári katonaságot, de visszaverték őket. A törökök közül ötvenet levágtak, sokat megsebesítettek avagy elfogtak.⁸¹ Másnap, június 18-án is támadás érte a Duna melletti keresztény sáncot részint a török gályák részéről, részint pedig a várból kitörő törökök részéről. A csatározásban 36 török esett el, sokan megsebesültek és sok foglyot hoztak a táborba.⁸² Június 22-én 500 fős török csapat tört ki a várból és a sáncre ütött. A kialakuló csatározásban mindkét fél vesztesége legfeljebb 40 fő lehetett.⁸³ Június 25-én a törökök csak 200 fővel támadtak a keresztény tábor ellen, de visszaverték az akciót.⁸⁴ A sűrűsödő kitörések világosan jelzik az elhúzódó ostrom eredménytelenségét. Thurzó szerint „az török gyakorta kiüt a sáncre és az német uraimban eleget vág le.”⁸⁵ Illésházy szerint „a török szüntelen kiütött reájok az sáncokban”.⁸⁶ Thurzó György ekkortájt írt leveleiben többször is előfordul az a jellemző kifejezés, hogy „itt az vár alatt heverünk”.⁸⁷ Ez a hiábavaló, céltalan táborozásra, a meddő ostromra utal.

Az ostrom hamarosan véget is ért. A keresztény tábor értesült Szinán pasa nagyvezír nagy seregének közeledéséről.⁸⁸ A hírek szerint Tolna felől Buda felé közeledett a török felmentő had. Ekkor, Ortelius szerint június 26-án Mátyás főherceg haditanácsot tartott a vezérekkel; hercegekkel, ezredesekkel és parancsnokokkal. Heves vita folyt, a vélemények megoszlottak. A braunschweigi herceg, egyes német parancsnokok is, továbbá Pálffy és Nádasdy elleneztek az elvonulást és csatát javasoltak. Mások arra hivatkozva, hogy a

nagyvezír nagy és pihent sereggel jön, míg a keresztény had meggyengült az ostrom során, a vár alóli elvonulást indítványozták. A sereg meggyengülésével kapcsolatban egyik forrásunk azt említette, hogy csak 8 ezer lovas maradt.⁸⁹ A rohamokban részt vevő, s a sáncokat a török kirohanásokkal szemben védelmező német gyalogság is erősen megtizedelődött. A Kurz és a Gall regimentek csak 500-500 egészséges katonát számláltak, s a Schönberg-féle ezred sem volt több 2 ezernél.⁹⁰ Illésházy is megemlékezett arról, hogy betegségek miatt a 12 ezer gyalogosból „2000 elő nem állhata”.⁹¹ Az eldöntetlen vita után a főherceg az elvonulást ellenzőket magához hívatta, s meggyőzte őket arról, hogy legalábbis a folyó túlsó oldalára, Párkányhoz húzódjanak.⁹² Ekkor az ágyúkat a sáncokból és a Szent Tamás hegyről kivonták, s a hídon át a Duna túlsó oldalára szállították. A hadsereg szekerei, poggyásza és sátrai is átkerültek a túloldalra.⁹³ Egy forrás szerint 26-án és 27-én vonták ki a sáncokból az ágyúkat.⁹⁴ A visszavonuló császári-királyi sereg felégette, lerombolta a kezén levő Rácvárost.⁹⁵ Illésházy szerint „felgyújták az esztergami nagy várost.”⁹⁶ Egy forrásunk szerint már 25-én reggel 5 órakor sor került erre, mikor több helyen lőporral robbantották fel a várost.⁹⁷ Istvánffy szerint az ágyúk és a szekerek, poggyász átszállítása után a visszavonuló sereg hadrendjében „a lovasság elől vonult, a hadrendet a német ezredek zárák be.”⁹⁸ Több irat is foglalkozott a keresztény sereg a történeti irodalomban június 29-re tett visszavonulásával. Az egyik szerint először a magyar főkapitányságok csapatai vonultak, majd másodikként a német gyalogság, azon belül is előbb Kurz és Gall ezredei, harmadikként pedig a német lovas zászlóaljok következtek.⁹⁹ Egy részletesebb irat tudósítása értelmében június 28-án délután 6 órakor kezdte meg a főtábor-mester parancsára az elvonulást a sereg. Még ezelőtt Gall főhadiszertárnok a sáncokból kivonta a nagy ágyúkat. Az ágyúk után következtek a magyar csapatok és a német csapatok szekerei. Ezek akkor kezdték meg vonulásukat, amikor a Duna túlsó partján már volt egy tábor. A szekerek éjszaka, majd a következő napon is vonultak. Ezután megkezdődött a sáncok őrségének kivonása és elvonulása is. Először a Duna melletti sáncból távozott Schönberg ezredes, őt követte a Szent Tamás hegyi sánc őrsége, majd a szigeti sánc csapatai, s végül a városban levő sánc csapatai; Pálffy emberei és néhány zászló német gyalogos. A szekereket követte a vonulási rendben a két német regiment (Kurz és Gall ezredei) majd a többiek. A lovasok zárták a sort, ők nem is tudtak aznap, 28-án átjönni, hanem ott éjszakáztak csatarendben. Másnap 8 és 9 között folytatódott a hídon való átkelés, amely délután háromra fejeződött be.¹⁰⁰ A Párkányhoz való átvonulás tehát 28-29-én lezajlott, lényegében nagyobb baj és zűrzavar nélkül. Ezzel Esztergom ostroma véget ért.

Bár néhány rohamot a keresztény sereg még tett Párkány ellen július elején, ezeket az őrség visszaverte.¹⁰⁰ A megérkező Szinán nagyvezír seregével Esztergomhoz közel táborozott, majd tovább vonult hadjáratának első célpontja, Tata irányába. Mátyás mintegy egy-másfél mérföldre volt az oszmán seregtől, de nem mert átkelni a folyón és csatát vállalni.¹⁰² Ehelyett július 18-án előbb Komáromhoz vonult, majd Győr felé vette útját.¹⁰³

A hadjárat hátralévő része is török győzelmeket hozott. Szinán nagyvezír előbb bevette Tatát (július 19-23), majd Szentmártont (július 29-30), s hosszú ostrom után a Hardegg főkapitány által védett Győr is kapitulálni kényszerült (július 31-szeptember 29), miután Mátyás főherceg seregét a török kiűzte a Szigetközből. Pápa ostrom nélkül került (október 3) török kézre. Egyedül az Erazmus Praun főkapitány, majd cleste után Starsich Farkas által védett Komárom tudta visszaverni a nagyvezír diadalmas seregét (október 4-24).¹⁰⁴

Esztergom 1594. évi ostroma a császári-királyi hadsereg egyértelmű kudarcát, s a török őrség vitathatatlan diadalát jelenti. Egy jelentős, 40 ezer főre tehető, jól felszerelt hadsereg 56 napi eredménytelen ostrom után elvonult a vár alól. A kudarc okát már a kortársak is keresték. Illésházy István puritán és elfogult módon az idegen vezérek erkölcsi gyengeségét; Mátyás főherceg erélytelenségét, a német vezérek részegségét, tudatlanságát emlegette. Több példát is felhozott a német katonák gyávaságára, a magyar vezérek és katonák bátorságára, helyállására. Egyetlen katonai érvet említett csak: „mindenha igen kevés népet rendeltek az ostromba, úgy annyira hogy 60 és hetven alig ment az törésre benne.”¹⁰⁵ Az ostrom résztvevőjeként és tudósítójaként Niclas Gablman is megírta véleményét Mátyás főhercegnek, s felsorolta a hadvezetés hibáit. Ő is megemlítette, hogy kevesen mentek ostromra, azaz rohamra: „vagy háromszáz embert rendeltek egy olyan vár ostromára, melyet kétezren felül való, jól felszerelt török védelmezett”, „legalább hat, vagy nyolcezer embert kellett volna e célra fordítani.”¹⁰⁶ A történeti kutatásban ennek alapján a kudarc okai között a nagyszámú és hősiessen védekező őrséget, és az elemi katonai hibákat említették. Utóbbiak között szerepeltek az előkészítetlen rohamok, s a vár teljes körülzárásának elmulasztása. Az utóbbi következtében a török utánpótlást és erősítést tudott bejuttatni a várba.¹⁰⁷ A hibákból okult a császári-királyi hadvezetés, s a következő évi hadjárat vezetését egy valóban tehetséges hadvezérre, Carl von Mansfeldre bízták, aki teljesen körülfárta Esztergomot, legyőzte a felmentő sereget, s bevette a Vízivárost. Bár a vár kapitulációja előtt járványban meghalt, s a sikert Mátyás főherceg arathatta le, de az érdem elvitathatatlanul Mansfeldé volt.¹⁰⁸ A sikerhez bizonyos fokig az 1594. évi sikertelen ostrom is hozzájárult tanulságaival.

Jegyzetek

- [1] Csillag Mária: *Esztergom története a tizenöt éves török háború alatt*. Budapest, 1916.; Soós Elemér: *Esztergom vára és ostromai. Esztergom évilapja* 1930.; Csorba Csaba: *Esztergom hadi krónikája*. Budapest, 1978. (továbbiakban: Csorba 1978) 136-143.; Horváth István: *Esztergom 1594. évi ostroma és Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne. Esztergom évilapja* 2000; uő.: *Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne: Esztergom-Víziváros. Honismeret* 2004/3. sz. (továbbiakban: Horváth, Honismeret 2004/3) 6-9.; Szabó Gábor: *Esztergom ostromai a 15 éves háború alatt*. Szakdolgozat. Szeged, 2004. (továbbiakban: Szabó 2004)10-17.
- [2] Erre összefoglalóan l. Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000, Belvedere Meridionale. (továbbiakban: Tóth 2000) 63-83.
- [3] Az 1593-as hadieseményekre részletesebben vö. Tóth 2000.135-144.
- [4] Vö. Istvánffy Miklós: *Magyarország története 1490-1606*. Fordította Vidovich György. Debrecen 1867-1868. (továbbiakban: Istvánffy) 693-694.; vö. még Joó János jelentése, Haus- Hof- und Kriegsarchiv, Wien, Hungarica, Allgemeine Akten (továbbiakban: HHStA Hungarica) Fasc. 126. fol. 20r (No. 13.)
- [5] Istvánffy, 694; Joó János jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 20v
- [6] *Prépostváry Bálint egri főkapitány 1593. január 25-i levelére Mátyás főherceghez*. vö. Hadtörténeti Intézet Levéltára, Törökkori Iratok Gyűjteménye, 1594/2. sz. irat; tartalmilag idézi MAROSI ENDRE, In *Magyarország hadtörténete* I. Budapest, 1984. 213.
- [7] Nógrád ostromára vö. Joó János jelentése, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 20r-23v; összefoglalóan l. Tóth 2000. 148, 150.
- [8] Tóth 2000. 150.
- [9] A turai csatára vö. összefoglalóan TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A hatvani-turai csata (1594. május 1.)*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1990/3. sz. 56-71.
- [10] Vö. Istvánffy, 697-698; Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Budapest, 1940. (továbbiakban: Bánlaky 1940) 132.; Tóth 2000. 153.
- [11] Az adatokra vö. Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 91., 99.
- [12] Vö. Istvánffy, 699.
- [13] *Illésházy István nádor füljegyzései 1592-1603*. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (továbbiakban: Illésházy) 10.; a szakirodalomban a beérkező erősítésekkel együtt összesen 5 ezer főre tette Csorba 1978. 138.
- [14] Vö. Horváth, Honismeret 2004/3. 6.; Csorba 1978. 131-132.; az esztergomi vár részeire l. még Szabó 2004. 3-6; Esztergom térképi ábrázolására legújabbán vö. Pászti László: *Esztergom várának első részletes térképi ábrázolása és ismeretlen erődítési terve. Hadtörténelmi Közlemények* 2000/1.

- [15] Istvánffy, 699-700; I. még az erőd márciusi felépítésére Ortelius, Hieronymus Augustanus: *Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Statt und Vestungen auch Scharmützel und Schlachtern so in Ober und Vnder Ungern auch Sibenbürgen mit dem Türcken von A. 1395...* Nürnberg, 1602. (továbbiakban: Ortelius 1602) 61r
- [16] Uo.
- [17] Vö. *Mátyás főherceg 1594. V. 2-i levele Rudolf császárnak*. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 13r
- [18] Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez*. I-II. Budapest, 1876. (továbbiakban: Thurzó-levelei) I. 64., 65. (Thurzó IV. 23-i és 27-i levelei)
- [19] Illésházy, 6; Istvánffy 699; Illésházy becslését fogadta el Csorba 1978. 137.; Istvánffyt Horváth, Honismeret 2004/3. 6.
- [20] Istvánffy, 699.
- [21] *Verzeichnus das Kriegsvolckh zu Ros and fues so den Kay. Mt. besoldten undt sich bei der Granarischen Expedition von 1594 befunden*. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 70r-v
- [22] A forrás létszámadatainak összegzésére vö. Tóth 2000. 152.
- [23] Vö. Istvánffy, 699.
- [24] Istvánffy V. 7-re tette, vö. Istvánffy, 699; de többi forrásunk május 4-re keltezte pl. Ortelius, Aprilis 24 (=V. 4.), 62r; Illésházy, 6; Csorba a forrásokat egyeztetve 4-7-re tette, Csorba 1978. 138, Ortelius félreértve április 24-re Bánlaky 1940. 119; Horváth 5-7-t említett; Horváth, Honismeret 2004/3. 7.
- [25] Thurzó levelei I. 69. (LXXXII. sz.)
- [26] Ortelius 1602. 62r
- [27] Helytelen Csorba szakaszolása, miszerint május 4-7 között volt a vár körülzárása, s 8-13 között folyt a falak megközelítése, a réslövetés, s május 14 és 29 között a rohamok. Valójában már május 5-én megkezdődött a vár lövetése, s 7-én vagy 8-én már rohamra is sor került.
- [28] Thurzó levelei I. 69. (1594. május 5-i levél, LXXXII. sz.)
- [29] Ortelius 1602. 62v
- [30] Uo; vö. még Szabó 2004. 13.
- [31] Istvánffy, 700.; belső kronológiája szerint erre 7-én és 8-án kerülhetett sor, vö. Csorba 1978. 139; valójában Ortelius alapján 5-re és 6-ra gondolhatunk.
- [32] Istvánffy, 700.; Csorba 1978. 139.
- [33] Thurzó levelei I. 70. (Thurzó május 7-i levele, LXXXIII. sz.)
- [34] Ortelius IV. 27 (=V. 7-re tette) az eseményt, vö. Ortelius 1602. 62v; Istvánffy szerint május 13-án történt, vö. Istvánffy 700.; a szakirodalomban 13-at említette ez alapján Csorba 1978. 140.; május 9-re tette Horváth, Honismeret 2004/3. 7.; Szabó 2004. 13.

- [35] Thurzó levelei I. 72. (V.7-i és 8-i levelei, LXXXIV. és LXXXV. sz. iratok)
- [36] Thurzó levelei I. 72. (V.8-i levél, LXXXV. sz. irat)
- [37] Istvánffy, 700. ; Szabó 2004. 13.
- [38] Ortelius 1602. 62v
- [39] Istvánffy, 700; Ortelius 1602. 62v
- [40] Istvánffy, 700; Ortelius 1602. 62v; Thurzó levelei I. 74. (V. 10-i levél, LXXXVI. sz. irat); Illésházy, 7; Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594-1602. *Hadtörténelmi Közlemények* 1983/4. sz. (továbbiakban: Isolano) 653.; -a szakirodalomban tévesen az terjedt el, hogy 10-e éjjelén történt az esemény, vö. Csorba 1978. 139; illetőleg 11-én, vö. Horváth, *Honismeret* 2004/3. 7.
- [41] Kjátib Cselebi, *Török történetírók III.* (1566-1659). Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916. (továbbiakban: *Török történetírók III*) 217.
- [42] Ortelius 1602. 62v
- [43] Uo.
- [44] Thurzó május 20-i levele szerint „az elmúlt hétfőn adta kezünkben az új kastélt, mellet az törökök az Szent Tamás hegyen csináltak volt”; Thurzó levelei I. 79. (XC. sz. irat)-mivel a 19-i roham szerint csütörtökön volt, ezért az elmúlt hétfő bizonyosan 16-ra esett; Ortelius tévesen május 23-ra, azaz június 2-ra tette az akciót, vö. Ortelius 1602. 63r
- [45] Vö. Istvánffy, 701-702; Ortelius 1602. 63r; a támadás datálása nélkül Istvánffy leírása alapján vö. Csorba 1978. 140.
- [46] Ortelius 1602. 63r
- [47] Uo.
- [48] Istvánffy, 701.; vö. még Csorba 1978. 140.
- [49] Thurzó levelei I. 79. (V. 20-i levél, XC. sz. irat)
- [50] A május 19-i ostromra vö. Istvánffy, 701; Thurzó levelei I. 79. (V. 20-i levél, XC. sz. irat)
- [51] Ehhez az ostromhoz kapcsolja Istvánffy, 701; Thurzó levelei I. 79. (V. 20-i levél, XC. sz. irat); a V. 22-i rohamnál írja le megsebesülését Ortelius 1602. 63r; általánosságban említi elestét, tévesen Cruz néven Isolano, 653. – a forrást közzétevő Benda Kálmán ezért nem is tudta azonosítani, vö. uo. 653. 4. jegyzet
- [52] *Török történetírók III.* 218.
- [53] Balassi megsebesülését és néhány nappal későbbi halálát említi Istvánffy, 701; megsebesülésére utal Thurzó levelei I. 79. (XC. sz. irat)
- [54] Vö. Istvánffy, 701.
- [55] Thurzó levelei I. 80. (V. 22-i levél, XCI. sz. irat)
- [56] Thurzó levelei I. 81. (V. 23-i levél, XCII. sz. irat)

- [57] Istvánffy, 701-702.; Csorba 1978. 141-142.
[58] Ortelius 1602. 63r
[59] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 218.
[60] Istvánffy, 702.
[61] Uo.; név nélkül említi az esztergomi bég elestét Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 218.
[62] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 218.
[63] Ortelius 1602. 63r
[64] Istvánffy, 702.
[65] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 220.
[66] A gyűlésre vö. Bánlaky 1940. 121.; a gyűlés határozataira vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 28r-29r
[67] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 219.
[68] Vö. *Hardegg június 4-i levele Thurnhoz*. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 30r-31r
[69] Khurzer bericht, vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 73r-76r-a sáncokra vonatkozó rész vö. 73r
[70] Kjátib Cselebi, Török történetírók III. 219.
[71] HHStA Hungarice Fasc. 126. fol. 30r
[72] „wir zu Gott hoffen, es soll in ain tag zweyen zum Sturmmb beschossen worden”, vö. *Hans Christoph Wollzogen VI. 4-i jelentése*. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 35r-39r
[73] Ortelius 1602. 63v; Istvánffy 702.- míg Ortelius a német zászlósnak tulajdonítja a sikert, addig Istvánffy a magyar csapatnak.
[74] Hans Christoph Wollzogen VI. 8-i jelentésére vö. HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 36r-39r
[75] Ortelius szerint június 4-én, azaz újnaptár szerint június 14-én történt a támadás, vö. Ortelius 1602. 64r; Thurzó György június 13-i levelében tegnapi eseményként említi, tehát 12-én lehetett, vö. Thurzó levelei I. 87. (VI. 13-i levél. XCVIII. sz. irat -a címben feltehetően tévesen szerepel a VI. 12.)
[76] Ortelius 1602. 63v
[77] Thurzó levelei I. 87. (VI. 13-i levél, XCVIII. sz. irat)
[78] „aus den Veldleger vor Gran am 14 Juny, HHStA Turcica (Türkei) Karton 81. fol. 36r-37r
[79] Ortelius 1602. 63v
[80] Uo.
[81] Ortelius 1602. 64r; Csorba Csaba csak június 19-i, 20-i és 24-i kitérésekről tud, vö. Csorba 1978. 142.
[82] Ortelius 1602. 64r
[83] Ortelius 1602. 64r-v

- [84] Ortelius 1602. 64v
- [85] Thurzó levelei I. 91. (VI. 23-i levél, CII. sz. irat)
- [86] Illésházy, 10.
- [87] Vö. Thurzó levelei I. 89. (VI. 18-i levél, C. sz. irat), 90. (VI. 19-i levél, CI. sz. irat)
- [88] „híret hallák, hogy hogy Sinan pasa az török császár hadával jó”, vö. Illésházy, 10; „biztos hír érkezett a táborba, hogy Szinán pasa ...roppant sereggel Esztergom fölmentésére közeleg”, Istvánffy 707; vö. még Ortelius 1602. 64v
- [89] Kurze bericht, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 74v „die Ros über 8000 nit gewesen”
- [90] Vö. Kurze bericht, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 73r; vö. még Verzeichnis, uo. 72r
- [91] Illésházy, 10.
- [92] Vö. Istvánffy, 708; Ortelius 1602. 64v
- [93] Istvánffy, 708.
- [94] „Aus dem Granischen Veldtleger den 25 Juny 94”, HHStA Turcica Karton 81. fol. 38r-v
- [95] Ortelius 1602. 64v
- [96] Illésházy, 10.
- [97] A VI. 25-i tudósításra vö. HHStA Turcica Karton 81. fol. 38r-v
- [98] Istvánffy, 708.
- [99] *Verzeichnis was angefehrlich von anfangs solcher Granerischen belagerung bis das abzugs, für Kriegswolck abgangen.* HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 72r-v
- [100] Kurze bericht, HHStA Hungarica Fasc. 126. fol. 75r-76r
- [101] Istvánffy, 708-709.
- [102] A két sereg közelségére és a csata lehetőségére vö. Ortelius 1602. 65v-66r
- [103] A július 18-án Komáromhoz vonulásra vö. Thurzó levelei I. 92. (VI. 19-i levél, CIV. sz. irat) „Tegnap az fejedelemvel egyetemben elhagyván Esztergamot, ide jöttünk az Duna mellé táborban”
- [104] A hadjárat eseménymenetére összefoglalóan a forrásokkal és irodalommal vö. Tóth 2000. 153-164.
- [105] Illésházy, 10.
- [106] Vö. Thallóczy Lajos: Gablman Miklós császári hadtörténetíró emlékezete. *Történelmi Társ* 1936. 599-645.
- [107] Csorba 1978. 142; Tóth 2000. 153.
- [108] Esztergom 1595. évi ostromára vö. legújabban BAGI ZOLTÁN: Esztergom 1595-ös ostroma. *Aetas* 1999/4. 59-65.